

Witold Lesner¹

OSKAR ARNULFO ROMERO, ŚWIĘTY TRUDNEGO CZASU

Streszczenie

Artykuł na przykładzie św. Oskara Romero, arcybiskupa San Salvadoru w latach 1977–1980, ukazuje, że świętość zawsze jest osadzona w konkretnej rzeczywistości historyczno-geograficzno-duchowej (część pierwsza). Dbając o zbawienie dusz i pokój w kraju w trakcie narastającego konfliktu polityczno-gospodarczego, arcybiskup podejmował wszystkie niezbędne działania: był mediatorem między rządem a niezadowolonym ludem; upominał za bestialstwo wojska; zapewniał schronienie i żywność potrzebującym (część druga). Te działania wzbudziły falę protestów oponentów, którzy oskarżali go o lewicowe poglądy i propagowanie teologii wyzwolenia (część trzecia). W wątpliwościach św. Oskar szukał duchowego wsparcia w nauczaniu ówczesnych papieży oraz Soboru Watykańskiego II i synodów – i je tam znajdował (część czwarta). Mimo przeciwności św. Oskar pozostał wierny do końca powołaniu pasterza „owiec i wilków” i dopiero gdy go już zabrakło, okazało się, jak ważny był dla pokoju w Salwadorze. Odpowiedzialny za zbawienie powierzonych ludzi heroicznie bronił świętości i godności ich życia, aż do męczeńskiej śmierci w czasie sprawowanej Mszy Świętej.

Słowa kluczowe: Oskar A. Romero, San Salvador, święty, męczennik, teologia wyzwolenia

¹ Ks. mgr lic. Witold Lesner, misjonarz, proboszcz parafii pw. św. Pawła Apostoła w Jiguaní na Kubie, pracuje w Seminario Católico San Basilio w Santiago de Cuba. Licencjat ukończył na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; ORCID: 0000-0002-5666-9075. Adres do korespondencji: A. Parroquia de San Pablo, Ave. 26 de Julio #1, CP: 87-399 Jiguaní, Provincia Granma, Cuba, e-mail: javit@wp.pl.

Abstract

OSCAR ARNULFO ROMERO, SAINT OF DIFFICULT TIMES

The article, through the example of St. Oscar Romero, the archbishop of San Salvador in 1977–1980, shows that the sanctity is always embedded in the particular historical, geographical and spiritual reality – first part. The Archbishop, taking care of salvation of souls and peace in the country during the growing political and economic conflict, was taking all necessary efforts: he was a mediator between the government and dejected people, he admonished the military forces for their inhumanity; provided shelter and food to the people in need – second part. Further, the article shows that these actions awoke the storm of protests of the opponents, who accused him of left-wing orientation and the promotion of liberation theology. In doubts, St. Oscar sought spiritual support in the teaching of the contemporary popes, the Second Vatican Council and synods – and he used to find this support there. The last part of the article present St. Oscar as faithful to his vocation of being the shepherd “lams and wolves” to the last, and the consequences of his loss to the country. As the responsible for the salvation of confided him people, he heroically defended the sanctity and dignity of their lives until his martyr’s death while he was celebrating the Holy Mass.

Keywords: Oskar A. Romero, San Salvador, saint, martyr, liberation theology

Wstęp

Gdy myśli się o kapłanie, a jeszcze bardziej o biskupie, często wyobraża się go sobie stojącego przed ludem i zachęcającego, mobilizującego swoim słowem, i najlepiej również przykładem, do wiernego kroczenia za Chrystusem. Papież Franciszek akcentuje bardzo mocno też i inne zadania: wychodzenie do całego świata, a szczególnie do najbardziej potrzebujących. Może właśnie dlatego za jego pontyfikatu podjęto decyzję o wyniesieniu na ołtarze św. Oskara Romero (Óscar Arnulfo Romero y Galdámez), arcybiskupa z San Salvadoru². 24 marca 2020 roku mija 40 lat od jego męczeńskiej śmierci.

Artykuł przedstawia arcybiskupa z Ameryki Środkowej w trudnym kontekście historycznym Salwadoru, który dążąc do własnej świętości, wskazywał drogę również swoim diecezjanom. Głoszenie Ewangelii łączył niezachwianie z bezpośrednią pomocą krzywdzonym i biednym oraz obroną przed „władcami tego świata”. Oskarżany o mieszanie się do polityki po stronie komunistów stale szukał inspiracji i prawdziwej drogi w nauce społecznej Kościoła, by ostatecznie wypełniając chrześcijańskie ideały i broniąc uciskanych, oddać życie „za owce”.

2 Beatyfikacja: 23.05.2015 w San Salvadorze; kanonizacja: 14.10.2018 w Rzymie.

1. Świętość zdobywana w codzienności

Katechizm Kościoła Katolickiego wierny eklezjalnej tradycji mówi, że święci kanonizowani to ci, którzy wiernie „praktykowali heroicznie cnoty i żyli w wierności łasce Bożej” w konkretnej rzeczywistości życia³. Jan Paweł II w adhortacji apostolskiej *Christifideles laici* dookreślił to, aby wszyscy chrześcijanie „byli głodni i spragnieni sprawiedliwości, praktykowali miłość we wszystkich sytuacjach życiowych i by służyli braciom, zwłaszcza najmniejszym, ubogim i cierpiącym”⁴. Tę prawdę przywołał również Franciszek w adhortacji apostolskiej *Gaudete et exultate*, uwypuklając bardzo szczegółowo różne miejsca i okoliczności uświęcenia. Święci są więc świadkami swojego czasu i miejsca, które niekiedy bywa niezrozumiałe poza tym konkretnym kontekstem historyczno-geograficznym⁵.

Ten właśnie „kontekst życia” – jak w przypadku wszystkich świętych – również i u abp. Romero ma bardzo istotne znaczenie. Kilkakrotnie powtarzał on, że uświęcenie i prawdziwą wolność można zdobyć, jedynie będąc wiernym Bogu „tu i teraz”. W jednym ze swoich listów pasterskich napisał: „Jezus wypełnił swoją misję, swoje głoszenie i swoją służbę człowiekowi w konkretnym świecie i społeczności. (...) Tamten czas, jak zresztą tyle innych w historii ludzkości, był zdominowany przez grzech, i dlatego Jezus, chociaż Królestwo Boże głosił w sensie pozytywnym, to również wypominał grzechy własnego czasu. (...) Jak Jezus, który wypełnił swoją misję w konkretnym świecie i społeczeństwie, tak Kościół nie głosi jakiegoś abstrakcyjnego Królestwa Bożego, ale również ma przedstawiać pewne propozycje, które byłyby odpowiednie i sprawiedliwe, i które dałoby się zrealizować”⁶.

Pół roku po objęciu arcybiskupstwa powiedział w kazaniu: „Historia Salvadora, ze swoimi sprawami, ze swoją polityką, swoimi własnymi grzechami, ze swoimi dobrymi rzeczami i swoimi problemami, jest historią Salvadorczyków i ta nasza historia jest tą, w której Bóg chce spotkać Salvadorczyków i ich zbawić. I właśnie Kościół, będąc Królestwem Bożym na ziemi, kocha tę historię, kocha Ojczyznę bardziej niż ktokolwiek inny”⁷.

Niestety, ów kontekst historyczny nie należał do łatwych. „Został arcybiskupem w czasach tragicznych, powołany do wypełnienia bardzo trudnej misji nawrócenia narodu. Postawiony wobec wielkich niesprawiedliwości społecznych, wobec nieprzestrzegania

3 *Katechizm Kościoła Katolickiego* (Poznań: Pallottinum, 1994), 828.

4 Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja apostolska „Christifideles laici” o powołaniu i misji świeckich w Kościele i w świecie dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II* (Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej TUM, 2017), 16.

5 Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja apostolska „Christifideles laici”*, 17.

6 Óscar Arnulfo Romero, „La Iglesia, cuerpo de Cristo en la historia. Segunda carta pastoral de monseñor Óscar A. Romero, arzobispo de San Salvador, 6 de agosto de 1977”, w: *Cartas pastorales, discursos y otros escritos Monseñor Óscar A. Romero*, t. 7, red. Miguel Cavada Diez (San Salvador: UCA Editores, 2017), 62–65.

7 Óscar Arnulfo Romero, „La historia de la salvación. Decimonoveno domingo del Tiempo Ordinario, 7 de agosto de 1977”, w: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*, t. 1, red. Miguel Cavada Diez (San Salvador: UCA Editores, 2015), 241.

praw człowieka, politycznego wzburzenia, mordowania księży i katechistów, chrześcijan zmuszanych ukrywać Biblię, w kraju podzielonym politycznie i dogmatycznie (...), lecz jednak przyjął swoją nominację jako wolę Bożą”⁸.

Jego ingres do diecezji San Salvador nastąpił 22 lutego 1977 roku. „I już 18 dni później został zamordowany jeden z jego księży, ks. Rutilio Grande. Później zginęło jeszcze pięciu kolejnych księży, niektórzy bardzo młodzi, wyświęceni przez samego Romero. Sposób morderców był niezmienny. Nie chcieli po prostu zabić, ale też torturowali, okaleczali, aby przez tę niewyobrażalną przemoc siać terror. (...) Oprócz tego wielu księży było wydalanych z kraju czy prześladowanych. Podczas dwóch lat⁹ swojej arcybiskupiej posługi w Salvadorze, Romero stracił czterdziestu kapłanów, między nimi byli zamordowani, deportowani czy ratujący się ucieczką przed śmiercią – to niemal jedna piąta jego prezbiterium. Szwadrony śmierci zabiły dziesiątki, dziesiątki katechistów małych wspólnot kościelnych i wielu wiernych. Do tego należy dodać profanacje kościołów i Najświętszego Sakramentu”¹⁰.

2. Obrona i pomoc

Naturalną konsekwencją, wynikającą z poczucia pasterskiego obowiązku, było zbliżenie się do biednych, prześladowanych, by im współczuć, pocieszać czy po prostu z nimi być, ale i bardzo konkretnie pomagać. Działania praktyczne abp. Oskara Romero na rzecz potrzebujących można sprowadzić do dwóch aspektów: obrona przed bezwzględna siłą terroru wojska będącego pod władzą oligarchii bogatych posiadaczy ziemskich oraz pomoc materialna i duchowa.

Arcybiskup m.in. pisał oficjalne noty, listy oraz podejmował działania prawne, żądając zaprzestania przemocy. Po śmierci pierwszego kapłana napisał do prezydenta Arturo Moliny: „Głęboko przejęty zabójstwem ojca Rutilio Grande i dwóch towarzyszących mu chłopów z jego parafii w Aguilares (...) uważam za niezwłoczne, aby zlecił Pan wyczerpujące dochodzenie na temat zaistniałych wydarzeń (...). Kościół jest gotowy nie uczestniczyć w żadnym oficjalnym państwowym wydarzeniu, dopóki rząd nie dołoży wszystkich starań, aby sprawiedliwość oświeciła to niesłychane świętokradztwo, które wywołało konsternację całego Kościoła i nową falę sprzeciwu wobec wszelkiej przemocy”¹¹. Nie zmienił swej decyzji. Nigdy nie wziął udziału w żadnym oficjalnym państwowym święcie. Sprawy nie wyjaśniono do dzisiaj.

Gdy rząd USA juncie wojskowej rządzącej w Salvadorze zaoferował pieniądze na działania militarne, by ograniczyć ataki bojówek lewicowych, Oskar Romero napisał

8 Vincenzo Paglia, „Sentir con la Iglesia”, w: *Oscar Romero. Un obispo entre guerra fría y revolución*, red. Roberto Morozzo della Roca (Madrid: San Pablo, 2017), 146.

9 Błąd autora; powinno być „trzech lat”.

10 Paglia, „Sentir con la Iglesia”, 148.

11 „Lettera de Mosignior Romero al. Presidente Molina, 14 marac 1977”, w: Alberto Vitali, *Oskar Romero. Pasterz owiec i wilków*, tłum. Gabriela Kühn (Kraków: Wydawnictwo eSPe, Kraków, 2011), 144.

list do prezydenta Jimmiego Cartera: „Jestem bardzo zaniepokojony wiadomością, że rząd Stanów Zjednoczonych rozpatruje możliwość udzielenia pomocy wojskowej Salwadorowi. Chce wysłać doradców i sprzęt wojskowy, «aby przeszkolić trzy bataliony w zagadnieniach logistyki, łączności i zwiadu». Jeśli ta wiadomość prasowa jest prawdziwa, to Pański rząd zamiast zaprowadzać większą sprawiedliwość i pokój, bez wątpienia przyczyni się do pomnożenia niesprawiedliwości i represji wobec zorganizowanego ludu, który bardzo często walczy o respektowanie najbardziej podstawowych praw człowieka. (...)»

Jako Salwadorczyk i arcybiskup diecezji San Salvador jestem zobowiązany troszczyć się o to, aby w moim kraju panowała wiara i sprawiedliwość. Jeśli naprawdę chce Pan bronić praw człowieka, proszę, aby:

- zakazał wysłania pomocy wojskowej dla rządu Salwadoru,
- zagwarantował, że Pański rząd nie będzie interweniował ani bezpośrednio, ani pośrednio, stosując wojskowe, ekonomiczne czy dyplomatyczne środki nacisku, by wpływać na losy narodu Salwadoru! (...)»

Byłoby niesprawiedliwe i godne pożałowania, gdyby przez ingerencję obcych sił naród salwadorski był zawiedziony w swych nadziejach, gnębiony i gdyby nie mógł sam decydować o kierunku ekonomicznego i politycznego rozwoju swego kraju.

Byłoby to pogwałceniem prawa, które biskupi latynoamerykańscy zebrani w Puebla potwierdzili publicznie: «do prawowitego samostanowienia naszych narodów, pozwalającego na organizowanie się zgodnie z własnym duchem, historią i udziałem w tworzeniu nowego ładu międzynarodowego»¹².

Jako przełożony lokalnego Kościoła Oskar Romero chętnie spotykał się z przedstawicielami władz, ministrami, a nawet dowódcami wojskowymi. Był otwarty na wspólne konsultacje przygotowywanych praw, a czasami sam wychodził z konkretnym – niekiedy bardzo radykalnym – projektem, jak chociażby odwołując się do *Populorum progressio* Pawła VI: „Na rzecz tych skrzywdzonych trzeba podjąć natychmiastowe i trwałe środki zaradcze. Należy dokonać odważnych i nowatorskich przemian. (...) Kościół wprowadzie broni słusznego prawa do własności prywatnej, ale także z nie mniejszą jasnością naucza, że każda własność prywatna obciążona jest zawsze hipoteką społeczną, ażeby wszystkie dobra służyły ogólnemu celowi, jaki Bóg im nadał. Jeśli dobro wspólne tego wymaga, nie można się zawahać nawet przed wywłaszczeniem dokonany w odpowiedniej formie»¹³.

Wobec milczenia władz i nasilających się aktów terroru św. Oskar podjął decyzję, że będzie głośno mówił w niedzielnych kazaniach o tym, co spotyka chłopów i Kościół. Wylizczał krzywdy, wyczytywał nazwiska zamordowanych, niekiedy krzycząc, domagał się sprawiedliwości i zaprzestania przemocy. Msze te były transmitowane przez radio

12 Óscar Arnulfo Romero, „Carta al Presidente de los Estados Unidos de América, 17 de febrero de 1980”, w: *Cartas pastorales, discursos y otros escritos Monseñor Óscar A. Romero*, t. 7, red. Miguel Cavada Diez (San Salvador: UCA Editores, 2017), 295–297.

13 Óscar Arnulfo Romero, „La verdad, fuerza de la paz. Mensaje pastoral de Año Nuevo, 1 de enero de 1980”, w: *Cartas pastorales, discursos y otros escritos Monseñor Óscar A. Romero*, t. 7, red. Miguel Cavada Diez (San Salvador: UCA Editores, 2017), 287.

diecezjalne YSAX na cały kraj, a z czasem również na kraje ościenne. W ten sposób stał się „głosem tych, którzy nie mają głosu”¹⁴.

W niedzielę 23 marca 1980 roku wyliczał: „Przeżyliśmy przerażająco tragiczny tydzień. (...) w tym czasie odnotowano jedną z większych i najbardziej okrutnych operacji wojskowych (...). Spalono wiele domów, inne splądrowano i, jak zawsze, byli zabici. W La Laguna zabito małżeństwo Ernesto Navasa i Aurelię Majję de Navas i ich małe dzieci, Martina i Hildę, w wieku trzynastu i siedmiu lat, a także jedenastu chłopów. Wiemy o anonimowych ofiarach z Plan de Ocotes: czterech rolników, w tym dwie kobiety oraz dwoje dzieci, a w El Rosario trzech kolejnych chłopów (...). 17 marca był dniem potwornej przemocy. To było w ostatni poniedziałek. W stolicy i w kraju wybuchło wiele bomb. Siedziba Ministerstwa Rolnictwa została znacznie zniszczona. Miasteczko akademickie przy Uniwersytecie Narodowym zostało otoczone przez armię (...), słyszano strzały. Arcybiskupstwo interweniowało, aby ochronić tych, którzy znajdowali się wewnątrz.

Osiemnaście osób zabito w hacjendzie Colima (...). W stolicy podczas incydentów w osiedlu Santa Licía zginęło siedem osób. (...) Na 38. kilometrze drogi do Suchitoto, w kantonie Montepeque zginęło szesnastu chłopów. (...) między 10 a 14 marca dokonano osiemdziesięciu trzech mordów politycznych. Amnesty International potępiła niedawno władze Salwadoru, czyniąc je odpowiedzialnymi za sześćset mordów politycznych (...). Znalezione zwłoki ofiar miały wykręcone do tyłu ręce i kciuki związane razem. Ponadto zwłoki polewano żrącymi płynami, by uniemożliwić ich identyfikację (...).

18 marca znaleziono zwłoki czterech rolników, dwóch z Metapán i dwóch z San Miguel. W środę 19 marca o godzinie 5:30 znaleziono, po operacji wojskowej (...), zwłoki trzech rolników: Humberto Urbina, Osvaldo Hernández i Francisco Garcíi”¹⁵.

Kończąc tę długą listę krzywd, św. Oskar nawoływał do „wyzwolenia, które ponad wszystko zmierza do poszanowania godności osoby, ocalenia dobra wspólnego ludu, do transcendencji, która patrzy przede wszystkim na Boga i tylko w Bogu znajduje nadzieję i siłę”¹⁶. Nigdy nie wezwał do odpowiedzi siłą na siłę, wręcz odwrotnie. Wciąż wierzył, że tylko działania pokojowe mogą przywrócić stabilną sytuację w kraju i dać nadzieję na przyszłość.

Łącząc się w bólu z żonami i matkami oplakującymi bliskich, powiedział: „czuję, że pokój, ład jest możliwy, ponieważ wszyscy jesteśmy braćmi, wszyscy jesteśmy tacy sami. Niech nigdy nie będzie Salwadorczyków, którzy sięgają po broń przeciwko braciom Salwadorczykom”¹⁷. Wielokrotnie wzywał do odrzucenia przemocy, aż do najostrzejszego

14 Alberto Vitali, *Oskar Romero. Pasterz owiec i wilków*, tłum. Gabriela Kühn (Kraków: Wydawnictwo eSPe, Kraków, 2011), 159–160.

15 Óscar Arnulfo Romero, „La Iglesia, un servicio de liberación personal, comunitaria, trascendente. Quinto domingo de Cuaresma, 23 de marzo de 1980”, w: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*, t. 6, red. Miguel Cavada Diez (San Salvador: UCA Editores, 2009), 446–450.

16 Romero, „La Iglesia, un servicio de liberación”, 453.

17 Óscar Arnulfo Romero, „El misterio de Cristo. Duodécimo domingo del Tiempo Ordinario, 19 de junio de 1977”, w: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*, t. 1, red. Miguel Cavada Diez (San Salvador: UCA Editores, 2015), 145.

kazania, które ponoć ostatecznie sprowokowało wydanie rozkazu zabicia go. Zginął dzień później.

„Chciałbym zwrócić się specjalnie do członków armii, a konkretnie do członków Gwardii Narodowej, policji i garnizonów: Bracia, jesteście z tego samego ludu co my. Zabijacie waszych własnych braci chłopów. Ponad rozkazem wydanym przez człowieka, który każe Wam zabijać, wyżej powinno być prawo Boże, które mówi: «Nie zabijaj». Żaden żołnierz nie jest zobowiązany do posłuszeństwa prawu, które jest sprzeczne z prawem Bożym. Niemoralne prawo nie obowiązuje nikogo. Najwyższy czas, abyście usłuchali własnego sumienia i byli mu posłuszni bardziej niż rozkazom grzechu. Kościół, obrońca prawa Bożego i godności człowieka, nie może milczeć wobec tak potwornych czynów. Chcemy, aby rząd poważnie potraktował fakt, że reformy niczemu nie służą, jeśli splamione są taką ilością krwi. W imieniu Boga, w imieniu umęczonego cierpieniem ludu, którego skargi wnoszą się do nieba i każdego dnia są większe, proszę was, błagam was, rozkazuję wam w imieniu Boga: Zaprzeście represji!”¹⁸.

Pomoc arcybiskup okazywał, przede wszystkim będąc stale z ludźmi. Nieustannie odwiedzał miejscowości diecezji, jeździł na spotkania formacyjne, a w kaplicy *szpitalika*, czyli Szpitala Opatrzności Bożej w San Salvador – tam gdzie ostatecznie zginął – spędzał wiele godzin na modlitwie przed Najświętszym Sakramentem, nazywał je „audiencjami u Boga”¹⁹. Jednak gdy ktoś podchodził, przerywał modlitwę i cierpliwie wysłuchiwał, radził. Dla rolników wciąż przyjeżdżających do miasta w poszukiwaniu pracy zorganizował miejsce do spania. „Trzystu robotników ugościł w pomieszczeniach starej zamkniętej szkoły; następnych trzydziestu nocowało w salce przeznaczony na spotkania kleru. Poprosił ludzi z Caritasu, aby co wieczór przygotowywali im coś ciepłego”²⁰.

Arcybiskup myślał nie tylko o bezpośrednich ofiarach terroru, ale również o ich dzieciach. Dwa dni przed swoją śmiercią przekazał 10 tys. dolarów, które dostał od Uniwersytetu w Lovaina z okazji otrzymania doktoratu Honoris Causa, na budowę Domu dla Sierot w Santa Tecla, w którym schronienie znalazło ponad sto dzieci²¹.

Na potrzeby wydajniejszej pomocy najbardziej potrzebującym zreorganizował archidiecezjalną Caritas, kierując wszystkie środki bezpośrednio do biednych chłopów. Gdy zauważył, że większość kierowanych darów trafia do ludzi popierających lewicę, usłyszał od ks. Rutilio Sáncheza, dyrektora odnowionej Caritas: „To wszystko prawda, ale jeżeli są w potrzebie, to dalej będę ich wspierał. Dopóki będę miał żywność, im jej nie zabraknie”²². Jednak aby być pewnym, że podjęta przez niego decyzja jest słuszna, osobiście zwizytował wiele wiosek i spotykał się na miejscu zarówno z wiernymi, jak z liderami

18 Romero, „La Iglesia, un servicio de la liberación”, 453.

19 Miguel Cavada Diez, „La espiritualidad da los pobres en la predicación de Monseñor Romero”, w: *La espiritualidad de Monseñor Romero*, red. José Ricardo Urioste (San Salvador: Fundación Monseñor Romero, 2015), 87–88.

20 Vitali, *Oskar Romero*, 120.

21 „Testimonio de Madre Luz de la Cueva”, w: *La espiritualidad de Monseñor Romero*, red. José Ricardo Urioste (San Salvador: Fundación Monseñor Romero, 2015), 119–120.

22 María López Vigil, *Piezas para un retrato* (San Salvador: UCA Editores, 2018), 137–138.

ruchów rewolucyjnych, by zrozumieć ich pobudki i prosić o pokój²³. O to samo prosił przedstawiciele władzy, jak np. ministra Rubena Zamorę z Demokracji Chrześcijańskiej. „«Musimy znaleźć jakieś wyjście» – powtarzał mi Monseñor Romero przez ostatnie dni (...). Znaleźć coś, aby oddalić wojnę, na tym był bardzo skoncentrowany. Aby przygotować jakieś przesłanie dla żołnierzy, poświęciliśmy całe popołudnie, wiele godzin, usiłując znaleźć rozwiązanie”²⁴. Niedługo później Rubena Zamorę „nieznani sprawcy w czarnych maskach” zastrzelili w jego własnym domu.

3. Czerwony biskup?

W publikacjach na temat Oskara Romero wciąż ścierają się dwie główne opinie wyrażane zarówno przez przedstawicieli hierarchii kościelnej, jak i świeckich, tak za jego życia, jak i po śmierci. Pierwsza grupa to oponenti krytykujący metody duszpasterskie św. Oskara, a zwłaszcza sposoby ich realizacji. Na pierwszy plan wysuwają jego domniemane sympatie wobec organizacji lewicowych, niewierność nauce dogmatycznej Kościoła oraz tego, że stał się wyznawcą teologii wyzwolenia. Publikowanie takich tez było bardzo łatwe, ponieważ „w Salwadorze wydawnictwa, które były w rękach oligarchii, nie dopuszczały wiadomości Romero. Deklaracje i niemal wszystkie informacje o Kościele przedstawiane były tendencyjnie lub kłamliwie. Bez pardonu oczerniały Romero i go dyskredytowały w artykułach pełnych nienawiści, nazywając go komunistą, partyzantem, wywrotowcem i wysłannikiem szatana”²⁵.

Drudzy bronią go jako wiernego swojej biskupiej posłudze i głęboko zjednoczonego z Bogiem duszpasterza. Ricardo Urioste, jeden z kapłanów, który dobrze znał arcybiskupa i z nim współpracował, a później został postulatorem jego beatyfikacji, napisał nawet, że abp Romero „został męczennikiem, ponieważ był wierny i posłuszny nauczaniu Kościoła”²⁶.

Patrząc na teksty i czyny Oskara Romero wyrwane z kontekstu duchowo-historycznego, każdy może znaleźć argumenty pasujące tak do jednej, jak i drugiej opinii. Trudno jest jednoznacznie i definitywnie tu wyrokować. Andrea Ricardi, analizując publikacje na temat św. Oskara, zauważa, że „Romero stał się właściwie nazwą-mitem, który wymyka się ramom swojego małego kraju (...). Romero jest sztandarem dla tych, którzy uważają zabójstwo arcybiskupa za wyraz jego wyboru drogi wiodącej do wyzwolenia; męczennika samej teologii wyzwolenia. Ma on jednak również i wizerunek negatywny

23 Vitali, *Oskar Romero*, 210–211.

24 López Vigil, *Piezas*, 374–375.

25 Julian Filchowski, „San Óscar Romero, ¡Presente!”, *Espacio Laical* 4 (2018): 14.

26 Ricardo Urioste, *Monseñor Romero Mártir por el Magisterio Eclesiástico* (San Salvador: Fundación Monseñor Romero, 2012), 1.

dla tych wszystkich, którzy mają poglądy przeciwne. Romero jest pewnego rodzaju mitem i osobą polemiczną²⁷.

Sięgając bezpośrednio po wypowiedzi św. Oskara, można znaleźć tam m.in.: „Marksści i inne ruchy wyzwolenie na ziemi nie biorą pod uwagę Boga i nadziei na Niebo, dlatego istnieje ogromna różnica między nimi a Kościołem. Bo mimo że Kościół również mówi o wyzwoleniu – o poszukiwaniu sprawiedliwości i o sprawiedliwym porządku społecznym, to jednak nie jest to raj na ziemi. Kościół pragnie lepszego świata, ale wie też, że w historii nigdy nie osiągniemy doskonałości, ponieważ ona jest ponad historią (...). Kiedy [Kościół] domaga się większej sprawiedliwości w społeczeństwie, sprawiedliwszego podziału dóbr, większego szacunku dla praw człowieka, to wcale nie znaczy, że wtrąca się do polityki albo że staje się marksistowski czy komunistyczny; Kościół po prostu powtarza to, co zawiera się w przesłaniu szkaplerza: zostaną zbawieni tylko ci, którzy używają rzeczy ziemskich w duchu Bożym²⁸”.

Już w jednym z pierwszych swoich kazań jako arcybiskup San Salvadoru, podczas Mszy pogrzebowej zamordowanego ks. Rutilio Grandego, bardzo jasno powiedział, że to Chrystus „mówi człowiekowi, aby zrozumiał to, że jedynie w Jego Słowie znajduje się rozwiązanie wszystkich problemów: politycznych, ekonomicznych, społecznych, których nie da się rozwiązać za pomocą ideologii ludzkich, ziemskimi utopiami, marksizmem bez perspektyw czy ateizmem, które pomijają jedyną moc. Jedyłą mocą, która może zbawiać jest Jezus, który mówi nam o prawdziwej wolności²⁹”.

Jeden z głównych liderów teologii wyzwolenia, jezuita Jon Sobrino, wspomina, że pewnego razu Romero „zapytał mnie, dlaczego niektórzy teolodzy wyzwolenia krytykują nauczanie społeczne Kościoła. (...) Pytał mnie spokojnie, z intencją zrozumienia, jednak jako arcybiskup nie czułem się zobowiązany bronić jej założeń. (...) Według mojej opinii, na poziomie conceptualnym, Mons. Romero opowiadał się i bardziej cenił teologię Soboru Watykańskiego II, chociaż jego źródła teologiczne tak naprawdę były również biblijne i historyczne, czym wpisywały się w najlepsze intencje teologii wyzwolenia. Przez to pomógł nam i to bardzo konkretnie. Jego pomoc teologiczna nie była ideowa czy techniczna, ale znajdowała się na poziomie jeszcze ważniejszym: dał nam inspirację i światło, aby widzieć i wykorzystać lepiej podstawy teologii fundamentalnej: Bóg widziany z tego świata i świat widziany przez Boga. Gustavo Gutiérrez mówi, że podstawowym zadaniem teologii wyzwolenia jest to, w jaki sposób powiedzieć ubogim tego świata, że Bóg ich kocha. I to jest właśnie to, czym oświecił nas Mons. Romero³⁰. Z rozbrajającą wręcz szczerością Jon Sobrino konkluduje cały swój wywód: „Tak prawdę

27 Andrea Riccardi, „Romero entre el mito y la historia”, w: *Óscar Romero. Un obispo entre guerra fría y revolución*, red. Roberto Morozzo della Roca (Madrid: San Pablo, 2017), 369–370.

28 Óscar Arnulfo Romero, „La Virgen María nos ofrece una promesa de salvación. Homilía de la Fiesta de Nuestra Señora del Carmen, 16 de julio de 1977”, w: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*, t. 1, red. Miguel Cavada Diez (San Salvador: UCA Editores, 2015), 190, 192.

29 Óscar Arnulfo Romero, „La Misa única. Cuarto domingo de Cuaresma, 20 de marzo de 1977”, w: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*, t. 1, red. Miguel Cavada Diez (San Salvador: UCA Editores, 2015), 39.

30 Jon Sobrino, *Monseñor Oscar A. Romero. Un obispo con su pueblo* (Santander: Sal Tierra, 1990), 48.

mówiąc, gdy mam powiedzieć coś o manipulowaniu, to bardziej Mons. Romero nas zmanipulował, niż my zmanipulowaliśmy jego”³¹.

Dodatkowe światło na to, że Oskar Romero chciał być wierny nauczaniu Kościoła w całej rozciągłości, mogą rzucić źródła głoszonych przez niego poglądów. Opublikowano 192 kazania i homilie, które wygłosił św. Oskar w niedziele lub przy innych okazjach w czasie trzech lat bycia arcybiskupem San Salvadoru. 325 razy cytuje w nich słowa Pawła VI i Jana Pawła II, 337 razy powołuje się na poszczególne dokumenty Soboru Watykańskiego II, ze szczególnym upodobaniem wracając do *Populorum progressio*, *Gaudium et spes* i *Lumen gentium*. Ponadto 85 razy cytuje postanowienia z Konferencji Generalnych Biskupów Ameryki Łacińskiej w Medellin (1968 r.) i 100 razy z Puebla (1979 r.)³².

4. Wątpliwości i pewność

Ciągłe ataki oponentów doprowadziły do tego, że arcybiskup Romero czasami powątpiewał w słuszność obranej drogi. Obok wielu krytycznych głosów otrzymywał jednak również i potwierdzenia swych decyzji oraz zapewnienia wsparcia. I jak negatywne opinie płynęły „z dołu”, od współpracowników (biskupów pomocniczych lub z innych diecezji, księży lub świeckich), tak ostateczna akceptacja – tak przynajmniej odczytywał ją sam św. Oskar – płynęła „z góry”, od papieży, ostatniego soboru czy biskupów zebranych w Medellin i Puebla.

W czerwcu 1978 roku abp Romero został zaproszony do Rzymu, by wyjaśnić sytuację w swojej diecezji. W listach wysłanych z Salwadoru krytykowano m.in. program nauczania w seminarium jako zbyt lewicujący, promujący teologię wyzwolenia. Jednak Kongregacja ds. Wychowania Katolickiego po zbadaniu sprawy stwierdziła, że wszystko jest w zgodności z doktryną katolicką³³. Krytykujący go biskupi wysłali do Rzymu nawet kazania Romero, jednak po ich przejrzeniu kard. Sebastian Baggio, prefekt Kongregacji ds. Biskupów, również nie znalazł w nich nic wykraczającego poza doktrynę Kościoła, chociaż „czasami pobrzmiewają w nich zapożyczenia z innej kultury i innej mentalności”³⁴.

Ostatecznie, podczas prywatnej audiencji, Paweł VI przyjął arcybiskupa Salwadoru bardzo życzliwie i – jak zanotował to Romero – „trzymając długo moją prawą dłoń w swoich obu powiedział: «Rozumiem waszą trudną pracę. Jest to praca, która może być niezrozumiała, dlatego potrzeba dużo cierpliwości i dużo siły. Ja wiem, że nie wszyscy myślą tak samo jak wy, Eksceleńco, jednak w trudnych warunkach waszego kraju tak

31 Sobrino, *Monseñor Oscar A. Romero*, 49.

32 Mariano Imperato, „Romero predicador”, w: *Oscar Romero. Un obispo entre guerra fría y revolución*, red. Roberto Morozzo della Roca (Madrid: San Pablo, 2017), 138.

33 Agustino Giovagnoli, „Romero y Roma”, w: *Oscar Romero. Un obispo entre guerra fría y revolución*, red. Roberto Morozzo della Roca (Madrid: San Pablo, 2017), 99.

34 Giovagnoli, „Romero y Roma”, 98.

trudno o jedność. Proszę jednak z cierpliwością, siłą i nadzieją odważnie działać dalej»³⁵.

Również prace biskupów Ameryki Środkowej dały arcybiskupowi wiele nadziei: „Gdy monseñor Oskar Romero wrócił z Puebla, meksykańskiego miasta, w którym młody papież Jan Paweł II niezapomnianą przemową zainaugurował prace biskupów na kontynencie latynoamerykańskim, przywitaliśmy go w katedrze w San Salvador. Przyjechał bardzo poruszony i powiedział: «Puebla potwierdziły moją doktrynę»³⁶.

Sam Jan Paweł II, papież Polak wzrastający i działający w kraju zdominowanym przez walczący z Kościołem komunizm, chociaż początkowo potraktował Oskara Romero dosyć obcesowo – najprawdopodobniej niedostatecznie dobrze poinformowany o sytuacji w Salwadorze, jak próbuje go bronić Jon Sobrino³⁷ – ostatecznie zaakceptował sposoby pracy hierarchy z Salwadoru. Po drugim ich spotkaniu w styczniu 1980 roku św. Oskar napisał w swoim dzienniku: „Przyjął mnie bardzo serdecznie i powiedział: «Rozumiem doskonale trudną sytuację polityczną w waszym kraju, ale martwię się zadaniami Kościoła. Powinniście mieć na uwadze nie tylko obronę sprawiedliwości społecznej i miłość wobec biednych, ale również zwrócić uwagę na działania lewicujących ruchów ludowych, które ostatecznie mogą okazać się złe dla Kościoła». (...) Pomyślałem, że papież ucieszył się z tego, co mu powiedziałem, i na koniec uściskał mnie po bratersku i powiedział: «Modliłem się każdego dnia za Salwador». Poczułem w tym potwierdzenie i siłę od Boga dla mojej tak ubogiej posługi»³⁸.

5. Życie za ubogich

Różnie można patrzeć na życie św. Oskara, ale nie można mu odebrać jednego: „Ubodzy są fundamentem duchowości Mons. Romero; głębokie życie duchowe, relacja z Bogiem i z drugiej strony życie razem z biednymi. To jest wiadomość Monseñor Romero dla nas”³⁹. W ich obronie nie wahał się używać mocnych argumentów: „Biedni są ukochani przez Boga (...). Chrześcijanin, który nie poczuwa się do solidarności z potrzebującym, nie jest godny nazywać się chrześcijaninem”⁴⁰.

Dla nich był gotów do poświęceń, aż do ofiarowania samego siebie. „Zaakceptowanie gwałtownej śmierci, która jest bardzo prawdopodobna w tych okolicznościach, dużo mnie

35 Óscar Arnulfo Romero, *Su diario* (San Salvador: Librería Mons. Luis Chávez y González, 2000), 42.

36 Gregorio Rosa Chávez, „El papa Francisco y monseñor Romero: pastores y profetas”, dostęp 27.03.2015, <http://www.vidanuevadigital.com/2015/03/27/el-papa-francisco-y-monsenor-romero-pastores-y-profetas-proximo-beato-23-mayo>.

37 Sobrino, *Monseñor Oscar A. Romero*, 32.

38 Romero, *Su diario*, 376–377.

39 Miguel Cavada Diez, „La espiritualidad de los pobres en la predicación de Monseñor Romero”, w: *La espiritualidad de Monseñor Romero*, red. José Ricardo Urioste (San Salvador: Fundación Monseñor Romero, 2015), 94.

40 Óscar Arnulfo Romero, „La pobreza de las bienaventuranzas, fuera de la verdadera liberación del pueblo. Sexto domingo del Tiempo Ordinario, 17 de febrero de 1980”, w: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*, t. 6, red. Miguel Cavada Diez (San Salvador: UCA Editores, 2009), 284.

kosztuje (...). Składam całe moje życie w ręce miłosiernej Bożej Opatrzności i akceptuję pełen wiary moją śmierć, jakkolwiek trudna miałaby być. Chcę złożyć moje życie w intencji tego, czego pragnę, czyli pokoju dla mojego kraju i rozkwitu naszego Kościoła (...), ponieważ Serce Chrystusa będzie potrafiło nadać im cel, jakiego ono pragnie. (...) w Nim złożyłem moją nadzieję⁴¹. I chociaż miał okazję wyjazdu, nie skorzystał z niej. Chciał pozostać ze swoim ludem. „Jak dobrze jest pracować, ofiarując wszystkie nasze pragnienia w imię sprawiedliwości, pokoju i dobra, które mamy tu na ziemi. (...) oświeceni chrześcijańską nadzieją, jesteśmy pewni, że nikt nie umiera na wieki, i że ci, którzy swe zadania wypełnili z głęboką wiarą, miłością do Boga oraz nadzieją międzyludzką, otrzymają koronę chwały. On nie zostawi nas tutaj, ale oczyszczonych przez Ducha Bożego przyjmie i da nam nagrodę⁴² – powiedział podczas ostatniej homilii. Kilka minut później zginął zastrzelony przy ołtarzu w chwili przygotowania darów ofiarnych. Upadając, pociągnął obrus na siebie, tak że hostie, które miały być konsekrowane spadły, na jego ciało i zmieszały się z jego krwią⁴³.

O tym, jak ważne były czyny i słowa Oskara Romero dla wiernych i dla kraju, przekonano się wkrótce. Póki on był pasterzem w San Salvador i stał pomiędzy stronami narastającego konfliktu, pomimo wielu aktów przemocy z obu stron, nie było regularnej wojny. Wybuchła ona pół roku po jego śmierci. „Liczne organizacje ludowe, polityczne i partyzanckie zaczęły się jednoczyć, w wyniku czego 10 października 1980 r. uformował się nowy podmiot – Front Wyzwolenia Narodowego Martí (FMLN). Wybuchła długo tłumiona wojna⁴⁴. Trwała ona do 1992 roku i kosztowała życie niemal osiemdziesiąt tysięcy ofiar⁴⁵.

Zakończenie

Każdy, patrząc na czyny i poszczególne wypowiedzi św. Oskara, może znaleźć tam coś przydatnego do każdej idei czy sprawy. Dlatego tak ważne jest prześledzenie całego jego życia, a nie tylko wyszukiwanie argumentów potwierdzających *a priori* założenia pisanego akurac tekstu czy tworzonej ideologii. I dlatego apel Mons. Rivery, który był następcą Mons. Romero na stolicy biskupiej w San Salvador, wzywa wszystkich do zrewidowania opinii na temat św. Oskara: „Naturalnie musimy unikać tego, aby nie zamienić jego życia w pewnego rodzaju mit (...) i również nie możemy zaakceptować, że się przemieni w jakiś sztandar polityczny różnych grup, partii czy organizacji⁴⁶.

41 Oskar Arnulfo Romero, „Quaderno spirituale”, 3, w: Alberto Vitali, *Oskar Romero. Pasterz owiec i wilków*, tłum. Gabriela Kühn (Kraków: Wydawnictwo eSPe, Kraków, 2011), 275.

42 Óscar Arnulfo Romero, „La última homilía de Monseñor. Primer aniversario de la muerte de la señora Sara Meardi de Pinto, 24 de marzo de 1980”, w: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*, t. 6, red. Miguel Cavada Diez (San Salvador: UCA Editores, 2009), 457.

43 „Testimonio de Madre Luz de la Cueva”, 122.

44 Vitali, *Oskar Romero*, 303.

45 Vitali, *Oskar Romero*, 307.

46 Riccardi, „Romero entre el mito y la historia”, 391.

Natomiast papież Franciszek ukazuje wiernym, że „Monseñor Romero zaprasza nas do roztropności i refleksji nad poszanowaniem życia i zgody. Jest niezbędne porzucić «przemoc miecza i nienawiści, a wybrać przemoc miłości, tej, którą nam wskazał Chrystus przybity do krzyża, tej, która każdemu z nas pozwala zwyciężyć egoizm, aby nie było tak strasznej niesprawiedliwości między nami». (...) Ci, którzy w Mons. Romero mają przyjaciela wiary, którzy wzywają go jako opiekuna i orędownika, którzy podziwiają jego przykład, niech znajdą siłę i zapał, aby budować Królestwo Boże, aby poświęcić się dla budowy sprawiedliwszego i godniejszego porządku społecznego⁴⁷”.

Bibliografia

- Cavada Diez, Miguel. „La espiritualidad da los pobres en la predicación de Monseñor Romero”. W: *La espiritualidad de Monseñor Romero*, red. José Ricardo Urioste. San Salvador: Fundación Monseñor Romero, 2015.
- Filchowski, Julian. „San Óscar Romero, ¡Presente!”. *Espacio Laical* 4 (2018): 13–15.
- Francisco. „Carta del Santo Padre Francisco con motivo de la beatificación de Monseñor Óscar Arnulfo Romero Galdámez”. Dostęp: 23.05.2015. http://www.vatican.va/content/francesco/es/letters/2015/documents/papa-francesco_20150523_lettera-beatificazione-romero.html.
- Giovagnoli, Agustino. „Romero y Roma”. W: *Óscar Romero. Un obispo entre guerra fría y revolución*, red. Roberto Morozzo della Roca. Madrid: San Pablo, 2017.
- Imperato, Mariano. „Romero predicador”. W: *Óscar Romero. Un obispo entre guerra fría y revolución*, red. Roberto Morozzo della Roca. Madrid: San Pablo, 2017.
- Jan Paweł II. *Posynodalna adhortacja apostolska „Christifideles laici” o powołaniu i misji świeckich w kościele i w świecie dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II*. Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej TUM, 2017.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*. Poznań: Pallottinum, 1994.
- López Vigil, María. *Piezas para un retrato*. San Salvador: UCA Editores, 2018.
- Paglia, Vincenzo. „Sentir con la Iglesia”. W: *Óscar Romero. Un obispo entre guerra fría y revolución*, red. Roberto Morozzo della Roca. Madrid: San Pablo, 2017.
- Riccardi, Andrea. „Romero entre el mito y la historia”. W: *Óscar Romero. Un obispo entre guerra fría y revolución*, red. Roberto Morozzo della Roca. Madrid: San Pablo, 2017.
- Romero, Oskar Arnulfo. „Quaderno spirituale” 3. W: Alberto Vitali, Oskar Romero. *Pasterz owiec i wilków*. Tłum. Gabriela Kühn. Kraków: Wydawnictwo eSpe, 2011.
- Romero, Óscar Arnulfo. „Carta al Presidente de los Estados Unidos de América, 17 de febrero de 1980”. W: *Cartas pastorales, discursos y otros escritos Monseñor Óscar A. Romero*. T. 7, red. Miguel Cavada Diez. San Salvador: UCA Editores, 2017.

47 Francisco, „Carta del Santo Padre Francisco con motivo de la beatificación de Monseñor Óscar Arnulfo Romero Galdámez”, dostęp 23.05.2015, http://www.vatican.va/content/francesco/es/letters/2015/documents/papa-francesco_20150523_lettera-beatificazione-romero.html.

- Romero, Óscar Arnulfo. „El misterio de Cristo. Duodécimo domingo del Tiempo Ordinario, 19 de junio de 1977”. W: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*. T. 1, red. Miguel Cavada Diez. San Salvador: UCA Editores, 2015.
- Romero, Óscar Arnulfo. „La historia de la salvación. Decimonoveno domingo del Tiempo Ordinario, 7 de agosto de 1977”. W: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*. T. 1, red. Miguel Cavada Diez. San Salvador: UCA Editores, 2015.
- Romero, Óscar Arnulfo. „La Iglesia, cuerpo de Cristo en la historia. Segunda carta pastoral de monseñor Óscar A. Romero, arzobispo de San Salvador, 6 sierpnia 1977”. W: *Cartas pastorales, discursos y otros escritos Monseñor Óscar A. Romero*. T. 7, red. Miguel Cavada Diez. San Salvador: UCA Editores, 2017.
- Romero, Óscar Arnulfo. „La Iglesia, un servicio de liberación personal, comunitaria, transcendente. Quinto domingo de Cuaresma, 23 de marzo de 1980”. W: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*. T. 6, red. Miguel Cavada Diez. San Salvador: UCA Editores, 2009.
- Romero, Óscar Arnulfo. „La Misa única. Cuarto domingo de Cuaresma, 20 de marzo de 1977”. W: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*. T. 1, red. Miguel Cavada Diez. San Salvador: UCA Editores, 2015.
- Romero, Óscar Arnulfo. „La pobreza de las bienaventuranzas, fuera de la verdadera liberación del pueblo. Sexto domingo del Tiempo Ordinario, 17 de febrero de 1980”. W: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*. T. 6, red. Miguel Cavada Diez. San Salvador: UCA Editores, 2009.
- Romero, Óscar Arnulfo. „La última homilía de Monseñor. Primer aniversario de la muerte de la señora Sara Meardi de Pinto, 24 de marzo de 1980”. W: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*. T. 6, red. Miguel Cavada Diez. San Salvador: UCA Editores, 2009.
- Romero, Óscar Arnulfo. „La verdad, fuerza de la paz. Mensaje pastoral de Año Nuevo, 1 de enero de 1980”. W: *Cartas pastorales, discursos y otros escritos Monseñor Óscar A. Romero*. T. 7, red. Miguel Cavada Diez. San Salvador: UCA Editores, 2017.
- Romero, Óscar Arnulfo. „La Virgen María nos ofrece una promesa de salvación. Homilía de la Fiesta de Nuestra Señora del Carmen, 16 de julio de 1977”. W: *Homilias Monseñor Óscar A. Romero*. T. 1, red. Miguel Cavada Diez. San Salvador: UCA Editores, 2015.
- Romero, Óscar Arnulfo. *Su diario*. San Salvador: Librería Mons. Luis Chávez y González, 2000.
- Rosa Chávez, Georgio. „El papa Francisco y monseñor Romero: pastores y profetas”. Dostęp 27.03.2015. <https://www.vidanuevadigital.com/2015/03/27/el-papa-francisco-y-monsenor-romero-pastores-y-profetas-proximo-beato-23-mayo>.
- Sobrino, Jon. *Monseñor Oscar A. Romero. Un obispo con su pueblo*. Santander: Sal Tierra, 1990.
- „Testimonio de Madre Luz de la Cueva”. W: *La espiritualidad de Monseñor Romero*, red. José Ricardo Urioste. San Salvador: Fundación Monseñor Romero, 2015.
- Urioste, Ricardo. *Monseñor Romero Mártir por el Magisterio Eclesiástico*. San Salvador: Fundación Monseñor Romero, 2012.
- Vitali, Alberto. *Oskar Romero. Pasterz owiec i wilków*. Tłum. Gabriela Kühn. Kraków: Wydawnictwo eSPe, Kraków, 2011.